

Зборник радова
ГЕНОЦИД НАД СРБИМА
У НДХ И УСТАНАК –
КОЗАРА 1942-2022.

Оригинални научни рад

УДК 341.322.5(=163.41)
(497.15Бихаћ)

DOI 10.7251/
ZRCIRRTNL2301073M

Запримљено: 25.07.2023.
Одобрено: 14.08.2023.

ЗАТИРАЊЕ СРБА У БИХАЋУ 1941. ГОДИНЕ

Проф. др Драга Мاستиловић^{1*}

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју и археологију

Апстракт: Међу бројним злочинима геноцида Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у току Другог свјетског рата, на простору данашње Босне и Херцеговине, по масовности и бруталности издвајају се злочини почињени над бихаћким Србима 1941. године. Документи Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину у Сарајеву и Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Београду несумњиво свједоче о геноцидној намјери нових хрватских власти да у потпуности истријебе српско становништво са тог простора. У раду се, на основу архивске грађе из Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву и Архива Југославије у Београду, те релевантне литературе, настоје реконструисати злочини почињени над бихаћким Србима у току 1941. године, посебно у прва три мјесеца владавине Независне Државе Хрватске на том простору, када су ти злочини били најмасовнији и најбруталнији и када су несумњиво имали карактер геноцида.

Кључне речи: Бихаћ, Срби, геноцид, Независна Држава Хрватска

^{1*} draga.mastilovic@ff.ues.rs.ba

Према попису становништва од 31. марта 1931. године Бихаћки срез имао је укупно 39.309 становника, од чега је Срба православних било 17.178 или 43,69%, муслимана 13.962 или 35,51%, а римокатолика 7.999 или 20,34%.² Бихаћки срез дијелио се на општине: Бихаћ (Бишће), Липа, Личко Петрово Село, Покој, Рипач, Вркашић, Врста и Заваље. Срби су били апсолутна већина у општинама: Липа (89%), Личко Петрово Село (67%) и Рипач (67%). Муслимани су били апсолутна већина у граду Бихаћу (56%) и општинама Покој (61%) и Врста (68%). Хрвати римокатолици су били апсолутна већина у Општини Заваље (84%) и релативна већина у Општини Вркашић (42%). Осим у општинама гдје су чинили апсолутну већину становништва, Срби су у већем броју били настањени у Општини Покој гдје су чинили 37% становништва, као и у општинама Врста (28%) и Вркашић (25%). У самом Граду Бихаћу живјело је те 1931. године 1.320 Срба и чинили су нешто више од 15% становништва.³ Колико је Срба живјело у Бихаћу 1941. године, због недостатка пописа, није могуће установити.

Усташка власт у Бихаћком срезу успостављена је одмах након Априлског рата и проглашења Независне Државе Хрватске, захваљујући чињеници да се у Бихаћу затекао један од главних идеолога усташког покрета, др Виктор Гутић, који је одмах по разоружавању јединица Југословенске војске организовао усташки логор и издао наредбе и упутства за организовање усташке власти. Гутић је у периоду од 13. до 17. априла именовано новог котарског предстојника, градоначелника, заповједника жандарма, предсједника Округног суда и успоставио остале органе усташке власти, након чега је упућен на нову дужност у Бању Луку.⁴ Одмах након тога започела су прва хапшења и малтретирања Срба у Бихаћу. У периоду од 17. до 24. априла 1941. године ухапшено је око четрдесетак Срба из Бихаћа и околине, а први на удару су били српски православни свештеници и угледници Срби. Тако су се међу ухапшеним нашли свештеник Вукашин Вукашиновић и Рајко Богуновић, син свештеника Николе Богуновића, ђак осмог разреда гимназије. Осим њих ухапшени су и капетан Ђ. Ракочевић, учитељ С. Срдиф, трговци С. Станојевић, Бранко Сучевић и његов брат, општински предстојник Ј. Балабан, лугар П. Прица, жандармеријски наредник Тишма и други угледни бихаћки Срби. Они су затворени у такозвану бихаћку

2 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, 11.

3 *Ист.*

4 Архив Југославије, Фонд 110 (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), кутија 131, документ 34 (У даљем тексту: А), 110-131-54); *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, prir. Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, Banja Luka: 2017, 193.

„Кулу“. Истовремено су у војном логору *Жетар*, код Бихаћа, стријељана четворица Срба, а међу њима и Перица Гаћеша Бојић, солунски добровољац. То су биле прве жртве усташког терора над бихаћким Србима.⁵ Ова четворица Срба убијена су по наредби усташког официра Химзе Бишчевића, ранијег поручника Југословенске војске.⁶ Према изјави Груја Половине из Бихаћа, усташе су пуштале поједине ухапшене Србе из затвора, али само оне који би поднијели захтјев за прелазак на римокатоличку вјеру.⁷ Остали похапшени Срби остали су затворени у бихаћкој „Кули“ до доласка италијанске војске, која их је пустила из затвора половином маја мјесеца 1941. године.

Током боравка италијанске војске у Бихаћу за Србе је наступио један сношљивији период, али, нажалост, то стање није дуго потрајало, јер су власт у Бихаћу поново преузеле усташе. Тада је извршено и ново именовање усташких функционера у Бихаћу. Тако је за котарског предстојника именован усташа Јаков Џал, за логорника студент Перо Шимић, усташки терориста, а за заповједника усташа постављен је усташки поручник Енвер Капетановић, који је на ту дужност упућен из Загреба, а иначе је био поријеклом из Херцеговине.⁸ Убрзо након тога, тачније 3. јуна 1941. године, Павелић је за великог жупана Велике жупе Крбава и Псат именовао Љубомира Кватерника, брата усташког „војсковође“ Славка Кватерника. Велика жупа Крбава и Псат обухаватала је срезове Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Петровац, Босанско Грахово и Цазин, а сједиште јој је било у Бихаћу. У Одлуци Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ДКУЗ) о проглашењу Љубомира Кватерника за ратног злочинца наведено је, између осталог, и следеће: „То су били крајеви⁹ који по броју жртава, по покољима, разарањима, пљачки и истребљењу долазе у ред најтеже пострадалих крајева. 95% жртава последица је усташке злочиначке делатности и то поглавито за време од три месеца, т[о] ј[ест], од јуна до септембра 1941. год[ине], дакле за време жупановања Љубомира Кватерника“.¹⁰ Чак су се и саме усташе и њихове присталице згражавале над свирепим недјелима Љубомира Кватерника, које је немилосрдно проводио над српским народом.

5 Архив Босне и Херцеговине, Фонд: Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину, (Реферати), кутија 1, омот 2, инвентарни број 12 (У даљем тексту: АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 12).

6 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 3; АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 1.

7 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 5, омот 142, инв. бр. 45.

8 АЈ, 110-131-54.

9 Односи се на срезове који су улазили у састав Велике жупе Крбава и Псат.

10 АЈ, 110-131-98.

Тако је, на примјер, у *Сјоменици за Жупу Слуњ*, службеном летопису Жупе Свете Тројице у Слуњу, жупник Иван Никшић, који је и сам био усташа и први усташки повјереник за Слуњски котар, записао за 1941. годину и сљедеће: „У Бихаћу је именован за великог жупана Љубомир Кватерник, брат војводе Кватерника, рођени Слуњанин. Његова владавина у Бихаћу је једна жалосна појава у хрватској повиести. Сав његов рад састојао се је у клању и убијању православаца те пљачкању њихове имовине. Сам је изјавио у Слуњу да их је поубијао преко десет тисућа“.¹¹

Упади по српским селима, пљачка, паљевине, малтретирања, али и појединачна убиства Срба Бихаћког среза започела су одмах пошто су усташе преузеле власт од Италијана. Тако је, на примјер, већ 5. јуна 1941. године једна повећа група муслимана усташа и одред Муслиманске милиције, предвођени усташом Авдијом Авдићем, упала у село Збориште и на звјерски начин убила трговца Јована Мудринића у његовој радњи.¹² Свједок његовог страдања, али и пљачке и паљевине села Зборишта био је свештеник Вукашин Вукашиновић, који је том приликом био такође тешко мучен од стране усташа муслимана, о чему он сам, између осталог, каже: „Везана су ме нагонили да вјешам мртво тијело п[окојног] Јована и да му држим говор, а све уз погрду. Ја сам то одбио, али су онда услиједили ударци кундака, боксера и шамара [...] Није им било доста ни то већ су ме повалили на земљу и почели да газе као по прашини. У том времену је улетио један усташа и пун шкаф прљаве воде (гдје су усташе прале јагњеће дробове и волујске ноге) сручио ми у лице. Плакао сам, нисам викао, јер сам вјеровао да нема милости. То се догодило 5. јуна 1941. године послјеподне, а учествовали су коцкари Јеш Алоловић и Але Бегић, остале не познам. Муслимана је било око 500. Сјутрадан су наставили звјерства страшнија и опширнија, запалили су четири куће, двије штале и развалили два дућана, а робу, краве и волове отјерали и продали. Муке сељака нису биле блаже. Свака кућа празна! Нигдје живе душе – све је по шумама, а предвече се неко врати кући и чува стражу. Ситну стоку одгоне сваки дан те кољу, а људе изударане и пребијене остављају на отирачу“.¹³

Међутим, ово је само била најавна тешког страдања бихаћких Срба. Велики жупан Кватерник стигао је у Бихаћ 13. јуна 1941. године. Чекао га је славолук на жељезном мосту пред којим је Кватерник изашао из аута, представио се окупљеној маси која га је чекала, а онда одржао запаљиви

11 АЈ, 110-131-55.

12 Dušan D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba*, Beograd: 2011, 26.

13 АБиХ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 2.

говор у коме је величао братство Хрвата и муслимана, а затим се најпогрднијим изразима обрушио на Србе и Јевреје, тврдећи да за њих „нема мјеста у овој земљи“.¹⁴ Дан прије његовог доласка, 12. јуна 1941. године, усташе су извршиле масовно хапшење бихаћких Срба. Према неким ауторима разлог тог првог масовног хапшења бихаћких Срба био је римокатолички вјерски празник Антуново, који је у НДХ био уздигнут на ниво државног празника, у част тројице Анта - Светог Анте Падованског, Анте Старчевића и Анте Павелића.¹⁵ Тада је ухапшено укупно 58 бихаћких Срба и поново затворено у злогласну „Кулу“. Послије неколико дана дивљачког мучења и иживљавања над затвореницима, усташе су 16. јуна одвеле први транспорт Срба из „Куле“, њих двадесетак, на губилиште. Само из једне затворске собе, према изјавама свједока, одведени су: Милић Прица, Симо Пузић, Светко Накарада, Миле Дејановић, Мирко Студен, Душан Бубало, Светомир Марковић, Миле Шорак, Бранко Максимовић, Радомир Дадасовић и љекар др Душан Матавуљ.¹⁶ Да не би пружали отпор усташе су ухапшеним Србима саопштавале да иду на рад у Њемачку, али умјесто тога, усташе су их одвеле у правцу Босанског Петровца и тамо их, послје дивљачког мучења измрцварене и полуживе, побацале у јаму *Рисовац*. Усташе је у овом покољу предводио поручник Енвер Капетановић. Свједоци овог злочина, првенствено возач камиона који је жртве превезао од затвора до губилишта, тврдио је да су им вадили очи, одсијецали нос и уши, а онда их тако измрцварене још живе бацали у јаму.¹⁷ Сутрадан, 17. јуна одведена је нова група Срба из „Куле“ и то прво до среског начелства, гдје их је испитивао лично Љубомир Кватерник, а након тога су камионом одвезени у Рисовачку шуму и послје бруталног мучења побијени. Међу њима је био и Милан Војводић, предсједник Окружног суда у Бихаћу.¹⁸ Одвођење и убијање Срба из „Куле“ настављено је и 18. јуна, а међу убијенима је био и Ђорђе Ђукић, дјечак од својих 16 година, који је претходног дана био тешко мучен и измрцварен у затвору „Кула“, као и Миле Узелац који је такође био нељудски мучен у затвору дан прије смакнућа.¹⁹ Иначе, преживјели свједоци описивали су касније језива мучења, којима су усташе подвргавале бихаћке Србе у затвору „Кула“, а у тим мучењима предњачиле су, према изјавама свједока, усташе емигранти који су мало прије

14 АЈ, 110-131-71.

15 Slavko Odić, „Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941“, *Podgrmeč u NOB*, knj. 1, Beograd: 1972, 95.

16 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 7.

17 АБиХ, ЗКУЗ, (Записници), кут. 10, инв. бр. 663/46.

18 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 8.

19 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 7.

тога дошли у Бихаћ, али и усташки поручник Енвер Капетановић. Тако, на примјер, о мучењу сељака Пера Дошена у „Кули“ преживјели свјedoци су изјавили: „Наредише му да скине кошуљу и да рашири руке. Усташа извуче бајонет и поче да га сече по ребрима. Од првих удараца крв закуља из Перина тела, а од следећих се помоли пар исечених ребара. Перо пада. Усправише га и почеше да му чупају бркове. ‘Пази, брко, били бркови, па их нејма’, узвикује усташа. Седoше га на палачу и поново почеше да га муче. Ударају га електричном лампом по лицу [...] Захваљујући својој дивовској конструкцији Перо се доста дуго држао, па поново пао полумртав. Полише га водом. Перо се освести. Пошто више није могао да стоји, седoше га на палачу и поново почеше да га секу, али сада по раменима. Крв, парчад костију и меса падају нам по очима и лицу, а ми морамо да стојимо у ставу мирно и гледамо мучење нашег брата“.²⁰ Сутрадан, након овог нечовјечног мучења, Перо Дошен је однесен без свијести на губилиште са трећом групом бихаћких Срба из затвора „Кула“.

Са посебним уживањем усташе су мучиле Србина, муслимана Османа Косовића, старог четника из Првог свјетског рата и личног пријатеља војводе Косте Пећанца. О његовом мучењу у затвору „Кула“ свјedoци су изјавили следеће: „По старом обичају је млађен песницама и бајонетом, а затим ударан ногама по голом телу. Само су овом приликом исправили шпиц-плехове на војничким цокулама и ударајући га просецали му тело где су год дохватили. Локва крви као да је бик заклан, а Осман стоји поносан и усправан као да је кип“.²¹ Након тог свирепог мучења, старац Хаџи Осман Косовић је својим друговима у тамници, за случај да неки од њих преживи, изрекао своју посљедњу жељу: „Да ми се поздрави Коста Пећанац, да му се исприча шта се десило са мном. Затим да се нагласи да сам остао онај стари Осман и да сам умро као прави Србин“.²²

Занимљиво је да су усташе пустиле неколико преосталих српских младих из затвора „Кула“, међу којима је био и син, тада већ убијеног, судије Војводића, а коме је било 19 година. Они су успјели да пребјегну у Србију и тако се спасу, али и да оставе писана свједочанства о мучењу и страдању бихаћких Срба у затвору „Кула“. Ово пуштање неколико непосредних свједока усташких звјерстава је још чудније, ако имамо у виду да су усташе скоро истовремено започеле ново масовно хапшење бихаћких Срба, у коме је за неколико дана било ухапшено између 300 и 400 људи.

20 *Истo.*

21 *Истo.*

22 *Истo.*

Већина њих је послје бруталног мучења била побијена. Једна група похапшених Срба, њих 42, одведена је на губилиште 19. јуна 1941. године, а у тој групи, између осталих, били су инжењер Михаило Мандић и његов брат Вељко, трговац, који је био ожењен сестром бившег бана Врбаске бановине Богољуба Кујунџића. Тада су убијени и Божо Поповић, директор Земаљске банке, трговци браћа Козомарићи, Жарко и Јово, директор гимназије Димитрије Петровић и други.²³ Кваторник је 20. јуна сазвао збор у Бихаћу, на коме су морали присуствовати и Срби, а затим је одржао харангерски говор пун мржње који је закључио поруком упућеном бихаћким Србима, а која је гласила: „Псине, преко Дрине!“²⁴ Већ сутрадан настављено је брутално убијање похапшених Срба из Бихаћа и околине. Једна група одведена је и побијена 21. јуна, а друга на Видовдан - 28. јуна. Егзекуције су вршене једним дијелом на већ раније поменутом стратишту *Рисовац*, у планини Грмеч, а други дио у планини Пљешевици, код села Малиновца, Општина Заваље.²⁵

Пар дана након тога, 23. јуна 1941. године, у усташком стану у Бихаћу одржан је састанак усташког руководства на коме је донесена одлука да се одмах отпочне са интернирањем Срба и Јевреја из Бихаћа. Већ сутрадан у зору, између 4.00 и 5.00 часова, започела је реализација наведене одлуке. Усташе су зашле по српским кућама и наредиле породицама одређеним за интернирање да се у року од пола сата спреме и сви скупе на спортском игралишту. Усташе су савјетовале интернирцима да са собом понесу сав новац и по једну преобуку. Када су се ове породице сакупиле на одређено мјесто, ту су морали усташама предати новац, накит и кључеве од кућа, а затим су италијанским камионима повезени до Кулен Вакуфа, гдје су стигли око 19.00 часова истог дана. Одатле су пјешке упућени у манастир Рмањ, гдје су стигли око 22.00 часа тог дана. Ту су, под ведрим небом, без хране и воде, провели двије ноћи и два дана, да би 26. јуна опет били упућени према Кулен Вакуфу, а одатле, 27. јуна, опет пјешке према Босанском Петровцу.²⁶ Према свједочењу Јелене Максимовић, која је са породицом била протјерана у првој групи бихаћких Срба, усташе су имале намјеру да прикупљени живаљ пјешке гоне до Кулен Вакуфа, али им Италијани то нису дозволили већ су довели своје камионе за превоз интернираних Срба. Према истом свједочењу, у првој групи било је око 20 камиона са српским породицама из Бихаћа, а сваки камион имао је пратњу по једног усташе, домобрана и италијанског војника.

23 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 11.

24 АЈ, 110-131-56.

25 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 12.

26 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 8.

По свему судећи, чињеница да су се у пратњи камиона налазили италијански војници спасла је од покоља ту прву групу интернираних, јер Максимовићева свједочи да је на пола пута између Бихаћа и Кулен Вакуфа колона застала и да је дошло до живе свађе између усташа и италијанских војника, јер су усташе хтјеле да ту искрцају интернирани народ и да их побију, што им нису дозволили италијански војници.²⁷ Интернирање српских породица из Бихаћа била је идеја великог жупана Кватерника, а неки аутори сматрају да је Кватерник, преко својих блиских сродника из врха усташког режима, Славка, Озрена и Еугена Дида Кватерника, у ствари био прије осталих обавијештен о њемачко-хрватским плановима пресељења Срба из Босне и Херцеговине у Србију и досељавања Словенаца на простор Босне и Херцеговине, те да је самостално предузео ову акцију прије њеног званичног отпочињања.²⁸ Интернирано је укупно око 2.000 људи, жена и дјеце. Један мањи дио интернираца упућен је до Мартин Брода и успио је да се спасе, док је највећи дио био упућен у села око Босанског Петровца и распоређен по тим селима. Један дио интернираца, посебно старији и изнемогли, страдали су од напора и изнемоглости на путу, који су морали преваљити пјешке, од Кулен Вакуфа до Босанског Петровца. Многи од ових интернираца страдали су у наредном периоду од усташке руке. Иако су избјегли покољ Срба у Бихаћу, који је убрзо улиједио, усташка кама стигла их је након тога у Босанском Петровцу.²⁹ Према документима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, прво је, 21. јула 1941. године, ликвидирана група од 200 бихаћких Срба, који су били интернирани у Босанском Петровцу. Они су побијени на путу за Карлобаг, а одмах затим, на сличан начин, ликвидирана је још једна група од 200 људи, који су били преварени да иду на рад у Њемачку. Убијање интернираног становништва вршено је током читавог љета 1941. године, а на крају су се спасли само они који су пребјегли у Србију или се склонили у шуму.³⁰ Након протјеривања и интернирања бихаћких Срба у Бихаћу су излијепљени плакати сљедеће садржине: „Власи и Жидови, да би се очувао хрватски карактер хрватског Града Бишћа, не смију се задржавати у околици Бишћа на 15 километара. Не смију у Бишће долазити ни на недјељне и годишње вашаре и тако даље“.³¹

27 АБиХ, ЗКУЗ (Записници), кут. 11, омот 2, инв. бр. 9369/301.

28 Milan Vukmanović, „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“, *Bihać u novijoj istoriji (1918-1945)*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine, tom II, Banja Luka: 1987, 109.

29 *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, Beograd: 1993, 982.

30 Драга Мاستиловић, *Заширање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, Бања Лука: 2017, 269.

31 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 12.

Након интернирања Срба из Бихаћа започело је протјеривање српског становништва из околине Бихаћа. Тако је, на примјер, 26. јуна протјерано све српско становништво из села Сокоца, Општина Рипач, а затим је на исти начин протјерано и све српско становништво од Бихаћа, па до Острожачког моста у Цазинском срезу, долином ријеке Уне, дуж њене десне и лијеве обале. Тако су опустошена српска села: Лугови, Покој, Костел и Србљани, а у Луговима су убијена и двојица Срба.³² Након тога, на ред за протјеривање дошла су села Општине Плитвичка Језера. Сва њихова имовина, покретна и непокретна, остала је у селима која су усташе потом темељно опљачкале. О њиховом прогону, потресно свједочанство оставио је и прота Никола Богуновић, парох приточки и архијерејски намјесник бихаћки, који је успио да пребјегне у Србију и тако спасе живот. О томе он, између осталог, каже: „Тих дана протјеране су све српске породице из цијеле Општине Плитвичка Језера. Сав иметак, не само некретнине, већ и покретни, остао им је у кућама, као и сва стока. Једне кишне ноћи, сав тај народ, праћен наоружаним усташама, превезен је на реквизираним колима, из околних села, непосредно испред мог парохијског стана у Притоци. Поворка кола трајала је три часа. Сав овај народ избачен је и остављен по селима од Бос[анског] Петровца до Дрвара“.³³ У међувремену, усташе су, на Видовдан, 28. јуна 1941. године, започеле и рушење православне цркве у Бихаћу по наређењу Љубомира Кватерника. Међутим, пошто је црква била зидана од чврстог материјала, усташе нису тог дана успјеле да је сруше, па је рушење настављено и сутрадан, и то минирањем, док црква коначно није била савњена са земљом.³⁴

Након интернирања и пљачке српских села, чије је становништво интернирано, усташе почињу упадати по осталим српским селима Бихаћког среза, одводе одрасле људе у непознатом правцу или их убијају на лицу мјеста. Људи су углавном хватани на превару, тако што су их позивали да се сами јаве због одласка на принудни рад у Њемачку. Широм Бихаћког среза усташе су током љета 1942. године вршиле појединачна или масовна убиства српског становништва. Тако је, на примјер, једно од већих стратишта на личној страни била јама *Јасиковача*, изеђу села Боричевца и Бубња. Прва групна убијања на овом стратишту усташе су извршиле 2. и 3. јула, да би се убијања наставила све до избијања устанка, када су устаници заузели Боричевац. У тих мјесец дана, од почетка јула до почетка августа 1941. године, усташе су побиле и у јаму *Јасиковача* побацале преко

32 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 10.

33 *Исто*.

34 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 5.

1.000 лица српске националности.³⁵ Почетком јула усташе су извршиле и масовни злочин над Србима у селима Осредак и Бубањ, гдје је укупно убијено и у провалију, код села Бубња, побацано преко 80 лица српске националности.³⁶

Други талас масовних покоља српског становништва Бихаћког среза започео је крајем јула и почетком августа мјесеца 1941. године, а по свом обиму и бруталности био је још страшнији од првог, прије свега по очигледној геноцидној намјери да се цјелокупно српско становништво Бихаћког среза, без обзира на пол и старост, у потпуности истријеби. Као мјесто гдје ће извршити најмасовније злочине у Бихаћком срезу, усташе су изабрале баровито земљиште, између ријеке Уне и рјечице Клокот, које је било удаљено пар километара од Бихаћа и око 15 километара од Личког Петровог Села, на путу према Плитвичким језерима. То земљиште било је већином у власништву српских добровољаца из Првог свјетског рата, које су усташе претходно одузеле од Срба.³⁷ Читав тај простор, који је као стратегијско познат под именом *Гаравице*, а обухватао је осим Гаравица, Церавце и Карађорђево Село, био је испресијецан природним рововима и каналима, што је вјероватно и био разлог да усташе изаберу баш тај простор за извршење масовних злочина, јер су уз мало напора могли од тих канала направити масовне гробнице за укупно великог броја лешева. Тако су, крајем јула и почетком августа 1941. године, ови природни канали и јаруге постали масовне гробнице српског народа, не само са простора Бихаћког среза, већ и са простора Босанске Крупе, Босанског Петровца, Цазина, Доњег Лапца, Слуња, Коренице и Велике Кладуше. О тим догађајима се у документима Земаљске комисије за утврђивање злочина, између осталог, каже: „22. јула по налогу Кватерника похапшени су сви Срби из града и најближе околине Бихаћа и позатварани у све затворе града.“³⁸ 23. јула, ноћу, под мотивацијом да одлазе на присилан рад у Њемачку превезени су сви Срби на пољану звану Церавци, која лежи око 2 км удаљена од Бихаћа, гдје су жртве свлачене (сви су обукли најбоља одијела, јер су вјеровали да иду на рад у Њемачку), опљачкани, стријељани, дјелимично ножем заклани и закопавани у јаме већ раније припремљене, или бацани у ријеку Клокот.

35 М. Vukmanović, „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“, 122.

36 *Исто*.

37 *Исто*, 117.

38 Према документима ЗКУЗ, прве жртве на Гаравицама били су Срби из села Општине Рипач, њих преко 100, који су хапшени по списку који су са собом носиле усташке патроле. Прије smakнућа они су нељудски мучени у затвору „Кула“ у Бихаћу, а затим су одвођени на Гаравице и убијани (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 14, инв. бр. 56137).

Прве партије, као што је и напоменуто, вођене су ноћу, док су касније, крајем јула и почетком августа – у највећем замаху покоља одвођене и усред дана, тако да су ти транспорти виђани преко цијелог дана и ноћи. Жртве су вођене на разна губилишта, највише на Гаравице – гдје се налазе помало мочварне ливаде, а у непосредној близини Бихаћа. На том терену било је већ припремљених гробница, као Церавци или како се још звало то мјесто Хумци, на терену *код Мандића кућа*, насеље које је припадало Бихаћу т[ако]зв[ани] *Аеродром*, затим код села Мелиноваца, иза Скочаја, *Делића јама* између Заваља и Скочаја, Рисовац, Црно Језеро 8 км близу Бос[анске] Крупе и друга мјеста. Највише жртава је побијено на Гаравици [...] Покољем је руководио Енвер Капетановић. Он је прије сваког убијања са усташама улазио у околна села у близини ових унапријед одређених губилишта, те су тамо сељаци Муслимани и Хрвати по његовом наређењу копали гробнице – а после убијања затрпавали жртве. Пљачкање лешева вршиле су усташе и сељаци, који су копали гробнице за убијене Србе [...] Прије сваког одвођења на убијање, усташе би са Енвером Капетановићем на најкрвавији начин измучили жртве, што је достигло врхунац крајем јула мјесеца. У томе највећем замаху покоља, непрекидно и у масама, довођени су сељаци у 'Кулу' – срески затвор и у магацин трговца Илије Билбије. Затвори су били тако пуни иако се заточеници одређени за покољ нису задржавали у затвору, тако да је двориште затвора 'Куле' тих дана и дању и ноћу било препуно. У двориште, као и у ћелије, упадале су усташе и зликовачки, уживајући у најкрвавијим мучењима, задовољавале своје зликовачке прохтјеве. Према причању тадашњег кључара затвора Делић Расима – који је и сада жив – у тим звјерствима су се нарочито истицали Енвер Капетановић, Бајрамовић Хасан (Назифов), Вицковић Анте и Никола и Миркец Голубовић. Ове усташе су се кључару хвалиле и показивале кржаве ножеве – како су клали и боли жртве. Ти усташки зликовци су – да би што боље показали и доказали та своја звјерства, која су по њиховом схватању представљала јунаштво, на пијанке, навече, доносили одсјечене дијелове тијела као прсте, дијелове лица, ископане очи и остало и, показујући присутнима, хвалили се. Те своје пијанке усташе су приређивале у хотелу *Босни* [...] Оваква мучења и злочини су тих дана у Бихаћу били најобичнија ствар. Бихаћ је заиста тих крвавих дана био крвав. У току покоља камиони су стално пристизали пред 'Кулу', као пред неки магацин или слагалиште људског меса. Полуживе људске лешине – мучењем или мрцварењем обамрле или умрле, од батинања и мучења кржаве, бацане су као стрвине у камионе и слагане тако да их што више стане, док камион није био препун. Тако су ти несрећни људи вођени на губилиште кроз Бихаћ, уз дивљачке узвике и

пјесму усташких злочинаца, који су их пратили. Камioni, одлазећи према Гаравици и другим губилиштима, пролазили су испред зграде жупе, гдје их је, стојећи на балкону, чекао и испраћао велики жупан Жупе Крбава и Псат Љубомир Кватерник. Тешко је рећи и знати тачан број поубијаних жртава. Убијања су вршена и дању и ноћу. Убијани су Срби - становници самога Бихаћа, затим и становници свих околних села: Липа, Мељанац, Годијевац, Притока и других села, затим сељаци из многобројних села Личког Петровог Села и из других мјеста и села Бос[анског] Петровца, Бос[анске] Крупе, Лике и сусједних срезова".³⁹

Према изјавама свједока, убијање на Гаравицама трајало је од 8 до 10 дана и за то вријеме, према документима ЗКУЗ, побијено је на том стратишту између 10 и 12 хиљада људи.⁴⁰ За копање јама и затрпавање лешева побијених Срба било је задужено локално муслиманско и хрватско становништво, које је било од стране усташа насумично довођено из околних села. Непосредно након извршења злочина усташке власти су, због опасности од ширења заразе, формирале комисију која је требало да прегледа стратишта на Гаравицама. Комисија је установила три масовна стратишта. Прво је било Карађорђево Село, гдје је комисија установила постојање два дубока јарка напуњена српским лешевима. Један јарак је био дужине око 62 метра, а други дужине око 30 метара. Друго масовно стратиште је било око ријеке Клокот, гдје је комисија пронашла два јарка, један дужине 190 метара, а други дужине 26 метара. Треће масовно стратиште је било у Церовцу, гдје је комисија пронашла такође два јарка, један дужине од око 50 метара, а други дужине од 15 метара. Сви јарци су били најмање метар дубине, а неки и више. По лешевима је присут живи креч, а затим су затрпани земљом висине око 40 центиметара.⁴¹ Комисија је запазила и локве крви, али и комаде људских костију, што је био јасан знак да су људи убијани и тупим предметима. Они ријетки, који су имали среће да побјегну са неког од наведених стратишта, описивали су касније у својим изјавама страшне сцене које су се одвијале на губилиштима. Тако је, на примјер, сељак Пејо Смиљанић из села Бугара, општине бихаћке, који је успио да побјегне са стратишта у Гаравицама, описао мучење и погубљење својих рођака и комшија из Бугара и околних села.⁴²

39 *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, 982-984.

40 *Истио*, 984.

41 *Истио*, 467.

42 О томе Смиљанић, између осталог, каже: „[...] Наше мучење трајало је око девет сати, а онда се на авлији отворише врата на којима се појави висок човјек у усташкој униформи. Био је то онај Капетановић, усташки командант у Бихаћу. Улазе и рекао је: ‘Шта сте Срби погнули главе,

Паралелно са убијањем српског становништва, одвијало се и бјесомучно пљачкање њихове имовине, што је било подстицано од стране усташких власти. Тако је, на примјер, на једном скупу у Заваљу, одговарајући присутнима на жалбе због сиромаштва и биједе, Кватерник, између осталог, говорио: „Убијајте српски народ и тјерајте их преко границе! Кажете да сте сиромашни и да немате од чега да живите – ето земље и свега, а то ће бити ваше када побијете Србе“.⁴³ Нема сумње да је неким злочинцима и то био јак мотив да истребљују читаве српске породице и да се на тај начин домогну њихове имовине.

Упоредо са одвођењем Срба на Гаравице и њиховим убијањем, усташе су, крајем јула и почетком августа, вршиле масовне покоље српског становништва и по околним селима Бихаћког, али и судједних срезова. Тако је у јулу мјесецу у потпуности уништено српско село Гата које је припадало Бихаћком срезу, али и сусједна села: Рујница, Буловица, Осредак, Градина, Врело и Марин Мост. У тим мјестима побијено је преко 100 српских цивила, а села су темељно опљачкана и попаљена. Стара српска православна црква у Гату је спаљена, а у новој је спаљен иконостас. Порушени су и оскрнављени чак и споменици.⁴⁴ Срби су убијани и на разним другим стратиштима у мањим или већим групама. Тако је, на примјер, прва група од 9 Срба из села Врста, који су ухапшени 25. јула, одведена у непознатом правцу и убијена, вјероватно на

неће вам ништа бити, идете сад на рад, добићете двије банке дневно, бесплатан стан и храну. Ви нисте друго ни заслужили'. Онда се окренуо усташама и осталим наоружаним стражарима ријечима: 'Поведите их, охладит ће им се вечера'. Повели су повезану колону у којој сам био и ја. Извели су нас са упереним пушкама и ножевима на пушкама на готовс. За нама су ишла кола на којима је био тешки митраљез. Кретали смо се цестом од куће Микојанове према Клокоту. Када смо прешли мостић на Клокоту, наставили смо даље, прешли смо и други мостић преко једне овеће баре, а онда скренусмо надесно и сиђосмо са цесте. Приликом скретања са цесте примјетио сам гдје у извјесном размаку стоје тројица усташа са пушкомитраљезима. Одмах десно видим ископану дугачку гробницу. Мало смо застали. Командант нареди: 'Напријед и заокрени'. Колона је ишла тако да смо се послјије заокрета нашли поред саме гробнице. Посљедње кораке смо направили по усиреној крви која је лежала просута по трави, људи су се клизали по крви наше браће, убијених прије нас. У пролазу сам видио гомилу доњег веша, нешто даље од гробнице. Када смо се окренули и стали, ископана гробница нам се нашла са лијеве стране. Кришом сам погледао гробницу и видио да је већ до пола натрпана људским лешевима, лежали су у нереду људи један преко другог. Покушавам да наглим заокретом одвезем свезану руку. Жица се прекиде, а ја без оклијевања муњевито кренух преко њихових уперених пушака у мрак. Чуо сам да пуцају за мном, али од превеликог узбуђења, трчања и страха, нисам осјетио ниједно зрно близу мене. Бјежао сам кроз мрак у непознатом правцу и сам не знам колико дуго. Одједном су ми клонуле ноге, пао сам на земљу. Лежећи тако на земљи неколико тренутака, чуо сам митраљеску паљбу из правца одакле сам побјегао". (Цитирано према: D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba*, 39).

43 Д. Мاستиловић, *Заштирање Срба у Босни и Херцеговини у 20. вијеку*, 269.

44 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 1, омот 2, инв. бр. 12.

Гаравицама, док је друга група Срба из Врсте, њих 46, који су ухапшени 28. јула, била побијена у мјесту Завале. Нешто касније, 10. августа, четворица Срба из Врсте ухапшена су и убијена у Осоју.⁴⁵ Исто као што су Србе из Врсте одводили и убијали на другим мјестима, тако су из других села доводили Србе у Врсту и убијали их. Свјedoци наводе да су усташе муслимани предвођени оружником Адом Одобашићем, 28. августа, у Врсту довели седам непознатих жена Српкиња из Мале Пећи и после садистичког мучења исту ноћ их побили.⁴⁶ Такође, после неколико дана, усташе Мујо Селимовић, Јусо Рахмановић и Мехмед Јакуповић довели су у Врсту шест непознатих српских дејчака испод 15 година старости и све их побили у Гају Ибра Халилагића у Турији. Само два дана након тога, усташе Бећо Селимовић и Фехим Мизиновић, у исти Гај довели су двије српске жене и двоје дјеце и побили их на истом мјесту.⁴⁷ Ови подаци недвосмислено свједоче о чињеници да је српски живаљ по селима Бихаћког среза, тих јулских и августовских дана 1941. године, био у потпуности препуштен на милост и немилост усташама и да их је свако и на сваком мјесту могао мучити, малтретирати и убијати потпуно некажњено. А то је био случај по свим селима Бихаћког среза тих љетњих мјесеци 1941. године. Тако се масовна стратишта српског народа Бихаћког среза налазе и у шуми Дебељача, између Сокоца, Скочаја и Бихаћа, у шуми крај села Дубоско, на путу Бихаћ – Босански Петровац, у селу Горјевцу, гдје је само 29. августа 1941. године побијено 63 мјештана, затим три масовна стратишта у селу Хргару (око 140 жртава), неколико масовних стратишта у селу Калати (око 220 жртава), два стратишта у селу Рипчу (око 100 жртава), велико стратиште у селу Рајновци, на мјесту званом Баре (преко 100 жртава), стратиште Сплавак у селу Велики Скочај (137 жртава) и тако даље.⁴⁸ Једно од најмасовнијих стратишта српског народа у Бихаћком срезу била је и густа храстова шума звана Осој на око 13 километара од Бихаћа, гдје је према званичним подацима побијено око 800 Срба, а незванично се сматра да је стваран број преко 1.000 садистички убијених лица српске националности.⁴⁹ Из наведених података јасно је да никада неће бити могуће ни приближно тачно регистровати сва појединачна и групна стратишта бихаћких Срба, а поготово неће бити могуће утврдити ни приближно тачан број побијених, јер су по селима убијане читаве породице, често и на непознатим локацијама.

45 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 14, инв. бр. 56145.

46 *Истo.*

47 *Истo.*

48 О масовним стратиштима српског народа у Бихаћком срезу погледати: М. Vukmanović, „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“, 95-134.

49 *Истo.*, 126.

Посебно поглавље крваве драме бихаћких Срба представља начин на који су муслиманске и хрватске усташе убијале недужно српско становништво, претходно се садистички иживљавајући чак и на женама, старцима и дјечи. Неке од тих нељудских метода мучења касније су описивали преживјели свједоци. Тако је свједок Мирко Турић описао неке од метода мучења којима су били изложени Срби у дворишту затвора „Кула“, прије него што су били одведени у Гаравице и убијени. Између осталог, он наводи: „Људи су ударани по глави, углавном кундацима и чекићем, падали су као снопље, крв је црвено бојила косе, капе, колијере, земљу – право разбојиште по коме су зликовци газили и даље ударајући беспомоћне жртве. Када се све стишало, уз зујање муха, неколицина усташа се забављала такмичењем двојице колега – ко има више у џеповима ископаних људских очију, које су пребројавали као што дјеча броје пиљке“.⁵⁰ Са посебним садизмом усташе су мучиле свештеника Илију Тинтора, коме су прво бензином полили браду и запалили је, а онда му извадили једно око, остављајући му друго уз образложење да може видјети гдје ће му бити гроб.⁵¹ Вјероватно да не постоје начини мучења које људско безумље и бестијалност могу да смисле, а да га усташки злочинци нису примјењивали над бихаћким Србима у љето 1941. године. Забиљежени су и случајеви да су се усташе кладиле да ли трудна Српкиња носи „Влашче или Влахињу“, а ко је од њих добио опкладу провјеравали су тако што би распорили трбух мајке и из ње извадили дијете, убијајући на тај монструозни начин и једно и друго.⁵²

Страдање српског становништва Бихаћког среза овим масовним покољем, крајем јула и почетком августа 1941. године, није било завршено. Сазнавши

50 Мирко Турић, „Говорио је молитву тако заносно, одушевљено и свечано као да му је пред очима сам Господ Бог“, *Гаравице 1941*, Зборник саопштења, свједочења и докумената, Бања Лука: 2010, 284.

51 О томе свједок Турић каже: „У једној великој партији од око 600 сељака нашао се и дољански поп Илија Тинтор [...] он је одмах привукао пажњу усташа и ја с прозора изброја њих 17 у групи која се упутила према њему [...] У једном тренутку, гласна команда се разлијеже по затворском дворишту: ‘Пружи руку!’ И, поп Тинтор испружи десну слободну руку, у коју исти онај усташа што је малочас командовао из пивске боце сасу неку течност и подвикну: ‘Намажи браду!’ Па, кад поп послуша, усташа кресну шибицу и запали попову браду. Лизну пламен са обје стране попова лица и оно се у један мах претвори у буктињу. И двојица – тројица усташа отклонише поглед у страну када згасну пламен и указа се грозно, црно и мрко, печено попово лице. А поп је ћутао, без геста и гримасе, скамењен, као сфинга, као чудо природе [...] Када сам погледао доље, поп Тинтор и његов друг у заједничким узама стајали су пред стражарском кућицом, лицем окренутим према групи усташа испред које је био онај што је попу запалио браду [...], а онда Палибрада трже бајонет, ископа попу око, и рече: ‘Друго ти остављам да видиш гдје ће ти бити гроб’. А поп Тинтор је и даље стајао као да се то њега не тиче. Ја побјегох с прозора, склупчах се на мјесту гдје спавам и длановима покрих очне дупље, а прстима ушне канале, да више никог и ништа не видим и не чујем [...]“ (*Истито*).

52 М. Vukmanović, „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“, 128.

за ове масовне покоље, српско становништво удаљенијих села у Бихаћком срезу почело је масовно да одлази у шуму и склања се у збјегове, а српски устанак против злочиначке Независне Државе Хрватске почео је тиме да се шири и распламсава. Усташе су упадале у та напуштена села, пљачкале су имовину и стоку, која је заостала по селима, те палиле читава села. Она села која су била неопрезнија опет су масовно страдала од усташа. Тако је средином августа 1941. године у село Притоку, које до тада није било страдало, дошао домобрански официр, мајор Бењамин Вебер, са својим одредом и купио комплетно становништво тог села, око 750 лица и повео их у Кулен Вакуф. Међутим, један мали дио тог становништва био је ослобођен од стране српских устаника, док је већи дио доведен у Кулен Вакуф и сутрадан предат усташама. С обзиром на чињеницу да је међу овим народом било веома мало одраслих мушкараца, усташе су издвојиле дјецу и омладину од 10 до 18 година, њих око 60, од чега их је 26 било из села Притоке, а остали су били из сусједних села. Остатак жена и дјеце су пустили да иду гдје хоће, а ових 60 је затворено у школу у Кулен Вакуфу. Исто вече у Кулен Вакуф је дошао познати усташки злочинац Миро Матијевић, из села Врточа, са петнаестак усташа, који су прво опљачкали затворену дјецу и омладину, а онда их, под изговором да иду затрпавати неке путеве, по групама одводили и убијали. Овај покољ једино је успио да преживи Ђуро Коруга из села Притоке, који је у мраку успио да побјегне, те је тако остао једини живи свједок овог покоља српске дјеце и омладине.⁵³

Масовни покољи над Србима Бихаћког среза обустављени су тек пошто је Кватерник смијењен са мјеста великог жупана, а на његово мјесто долази др Миро Баришић. Усљед усташког терора, српски народ се масовно одметао у шуму, а устанак је озбиљно угрожавао Независну Државу Хрватску, па су усташке власти настојале да воде помирљивију политику. Тако су издали проглас да се у Бихаћ могу вратити интернирани Срби, али се вратио веома мали број, углавном старца, жена и дјеце, док је већина поумирала или страдала у усташким покољима по другим срезовима или у логорима Јасеновац, Лобор Град и другим.⁵⁴ Проглас, који је издао нови велики жупан Баришић, да се бихаћки Срби могу слободно вратити и да им је загарантована безбједност за многе од од повратника се показао као трагична заблуда и још једна усташка превара. Наиме, у договору са Баришићем, тадашњи шеф усташке надзорне службе у Бихаћу, Винко Пенава, сачекивао је возове у којима су се налазили бихаћки Срби повратници, изводио их из возова, а затим неке одмах на лицу мјеста убијао по станицама гдје би се затекли, а неке одводио у усташки

53 *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, 984.

54 *Ист.*

затвор у Бихаћ. Тај затвор био је једна велика кућа „на отоци, усред ријеке Уне“, гдје је било немогуће прићи због јаких усташких стража. У тој кући-затвору, српска нејач, већином жене и дјеца, масовно су умирали од глади, изнурености и тифуса који се убрзо појавио, а преживјели су пребацивани у логор Стара Градишка или друге усташке логоре.⁵⁵

У оквиру споровођења свог геноцидног плана (једну трећину Срба побити, једну трећину протјерати и једну трећину покатоличити), а чија је сврха била тотално уништење српског народа западно од ријеке Дрине, усташе су и у Бихаћком срезу, као и у осталим дијеловима НДХ, спроводиле насилно покатоличавање српског живља. О томе свједочи већи број докумената из тог периода. Тако, на примјер, Јаков Вуковић, Хрват римокатолик, у вријеме рата кнез у селу Краљама, пред органима ЗКУЗ је, између осталог, изјавио: „Познато ми је да су се православци позивали да пређу на католичку вјеру. Фра Виктор Шакић, бихаћки жупник, упућивао нас је да идемо у село позивати Србе да пређу у католичку вјеру. Мотивишући с тим да се спасу онолико колико се може и да спаси. Познато ми је да су прешли у католичку вјеру жене и дјеца из Злопољца, Врсте и Ритована, док мужеве су били поубијани у познатом покољу на Гаравицама“.⁵⁶ Нешто касније, по наређењу котарског предстојника из Цазина, сва преживјела српска нејач из поменутих села морала је доћи у Цазин и примити римокатоличку вјеру. Већ је речено да је на самом почетку терора над бихаћким Србима, у мају мјесецу 1941. године, било случајева да се похапшени Срби пуштају из затвора „Кула“, уколико би примили римокатоличку вјероисповијест. Међутим, поједини свједоци из тог периода наводе и неке неуобичајене појаве, као што је на примјер могућност преласка не само на римокатоличку, већ и на муслиманску вјероисповијест, у сврху спасавања властитих живота.⁵⁷

Као што је већ наглашено, никада неће бити могуће установити сва стратишта, а поготово не све жртве Бихаћког среза, које су страдале у геноциду Независне Државе Хрватске 1941. године. Према налазима ЗКУЗ, само крајем јула и почетком августа 1941. године, „на самој Гаравици убијено је између 10 и 12.000. На *Делића јами* убијено је 860, а на свим осталим јамама и гробницама говорило се је да је у покољу могло бити око 4.000 жртава, док су усташе истицале много већи број. Поред ових масовних одвођења, у овом покољу било је и појединачних убијања и затварања,

55 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 14, инв. бр. 60351.

56 АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 83, инв. бр. 31.

57 D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba*, 24.

као и затварања и убијања у мањим групама“.⁵⁸ Предсједник Земаљске комисије Босне и Херцеговине за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Милош Шкорић, послао је Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 30. априла 1947. године, Службenu потврду којом је својим потписом и печатом Земаљске комисије потврдио да је за само три мјесеца, у јуну, јулу и августу 1941. године, у Бихаћу и околини, убијено око 12.000 Срба и Јевреја. До овог податка Шкорић је дошао на основу спискова и записника којима је располагала ЗКУЗ.⁵⁹ Према званичном поименичном попису жртава рата из 1964. године, на подручју тадашње бихаћке општине (административна подјела из те године) било је укупно 6.445 жртава свих националности, а од тог броја на Србе је отпадало 5.029 жртава.⁶⁰ У једној збирној статистици Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача наведено је да је у Бихаћком срезу убијено око 10.000 Срба.⁶¹ И њемачка Фолдкомандантура у Загребу процјењивала је, јануара 1942. године, да је у Бихаћком срезу, 1941. године, убијено од 10 до 12 хиљада људи.⁶² Међутим, све ове бројке само свједоче о свим недостацима, како поименичног пописа жртава, тако и разних процјена броја жртава, а у то се најбоље можемо увјерити ако упоредимо податке о броју становника Бихаћког среза према пописима 1931. и 1948. године. Наиме, у срезу Бихаћ живјело је 1931. године укупно 39.309 становника, од чега је Срба православних било 17.178 или 43,69%. Муслимана је било 13.962 или 35,51%, а римокатолика 7.999 или 20,34%.⁶³ Према попису становништва 1948. године Бихаћ (Град и Срез) је имао укупно 32.619 становника. Од тог броја Срба (православних и муслимана) је било 8.377 или 25,68%, неопредијељених муслимана 16.752 или 51,35%, а Хрвата 7.350 или 22,53%.⁶⁴ Из ових бројки могуће је, барем дјелимично, сагледати сав ужас који су доживјели Срби Бихаћког среза у Независној Држави Хрватској. Наиме, 1948. године Срба је у Бихаћком срезу било за 8.801 или 51,23% мање него 1931. године. Дакле, на Гаравицама и другим стратиштима Независне Државе Хрватске завршила је не само

58 *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, 984.

59 АЈ, 110–819–911 (Службена потврда Мирка Шкорића упућена Државној комисији у Београд).

60 Јован Мирковић, „Жртве рата 1941-1945. Општине Бихаћ према попису из 1964. године и до сада извршеној ревизији пописа“, *Гаравице 1941*, Зборник саопштења, свједочења и докумената, Бања Лука: 2010, 63.

61 АЈ, 110-49-99.

62 *Усташка зверства*, Зборник докумената (1941-1945), Нови Сад: 2020, 71.

63 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga 2, Beograd: 1938, 11.

64 *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti, Beograd: 1954, 260-261.

ова разлика (више од 8.800 бихаћких Срба), већ и комплетан природни прираштај за 17 година (од 1931. до 1948. године). На тај начин Бихаћ је постао већински муслимански срез.

Annihilation of Serbs in Bihać in 1941

Summary

The crimes committed against the Bihać Serbs in 1941 stand out for their massiveness and brutality among numerous crimes of genocide committed by the Independent State of Croatia against Serbs, Jews and Roma during the World War II, in the area of today's Bosnia and Herzegovina. Documents compiled by the National Commission for Determining the Crimes of the Occupiers and their Allies for Bosnia and Herzegovina in Sarajevo (ZKUZ) and the State Commission for Determining the Crimes of the Occupiers and their Allies in Belgrade undoubtedly testify about the genocidal intent of the new Croatian government to exterminate the Serb population in that region. As a part of the execution of their genocidal plan (kill one third, expel one third and convert one third to Catholicism), the purpose of which was the total destruction of the Serbian people West of the Drina River, the Ustasha in the Bihać county, as well as in other parts of the NDH, carried out violent Catholicization of the Serbian population. A large number of documents about that period prove it. But, the suffering of the Serb population in mass atrocities in Bihać county did not cease in July and August 1941. After learning about these massacres, the Serbs in more distant villages of the Bihać county took refuge in forests, and the Serbian uprising against the criminal Independent State of Croatia began to spread and flare up.

It will never be possible to identify all the killing sites, especially not all the victims in the Bihać county who perished in the genocide of the Independent State of Croatia in 1941. According to the findings of the ZKUZ, at the end of July and beginning of August 1941: "10-12,000 people were killed in Garavica itself. 860 people were killed in Delića pit, and it was said that in all other pits and graves there could have been around 4,000 victims of the massacre, and the Ustasha specified a much higher number. In addition to these mass deportations, there were also individual and smaller group arrests and killings".

In 1931 in Bihać county lived 39309 people, out of whom 17178 (43,69%) were Orthodox Serbs, 13962 (35,51%) Muslims and 7999 (20,34%) Roman Catholics. According to the 1948 census, Bihać (city and county) had a total

of 32,619 inhabitants. Of that number, 8377 or 25.68% were Serbs (Orthodox and Muslims), 16752 or 51.35% undecided Muslims, and 7350 or 22.53% were Croats. From these figures, it is possible to see all the horror experienced by the Serbs of the Bihac county in the Independent State of Croatia. Namely, in 1948, there were 8,801 or 51.23% fewer Serbs in the Bihac county than in 1931. Therefore, not only this difference (more than 8,800 Serbs from Bihać), but also the complete natural increase in 17 years (from 1931 to 1948) ended at Garavice and other killing grounds of the Independent State of Croatia. In this way, Bihać became a majority Muslim county.

Извори и литература:

Необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву

Фонд:

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Архив Југославије у Београду

Фонд:

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Објављени извори:

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga 2, Beograd: 1938.
- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, Beograd: 1993.
- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti, Beograd: 1954.
- Турић Мирко, „Говорио је молитву тако заносно, одушевљено и свечано као да му је пред очима сам Господ Бог“, *Гаравице 1941*, Зборник саопштења, свједочења и докумената, Бања Лука: 2010.
- *Усташка зверства*, Зборник докумената (1941-1945), приредио Милан Кољанин, Нови Сад: 2020.
- *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, priр. Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, Banja Luka: 2017.

Литература:

- Vukmanović Milan, „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“, *Bihać u novijoj istoriji (1918-1945)*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine, tom II, Banja Luka: 1987.
- Мaстилoвић Дрaгa, *Зaширaњe Србa у Бoснe и Хeрцeгoвинe у 20. вијeкy*, Бaњa Лукa: 2017.
- Милjkовић Д. Душaн, *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba*, Beograd: 2011.
- Миркoвић Јoвaн, „Жртвe рaтa 1941-1945. Општинe Бихaћ прeмa пoпису из 1964. гoдинe и дo сaдa извршeнoј рeвизији пoписa“, *Гaрaвицe 1941*, Збoрник сaопштeњa, свјeдoчeњa и дoкумeнтa, Бaњa Лукa: 2010.
- Oдић Слaвкo, „Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941“, *Podgrmeč* u NOV, кнj. 1, Beograd: 1972.
- Турић Миркo, „Гoвoриo јe мoлитвy тaкo зaнoснo, oдушeвљeнo и свeчaнo кaо дa му јe прeд oчимa сaм Гoспoд Бoг“, *Гaрaвицe 1941*, Збoрник сaопштeњa, свјeдoчeњa и дoкумeнтa, Бaњa Лукa: 2010.